

חמאת גויים - בירור מנהג תימן

- א. שיטת הרמב"ם
- ב. השגת הראב"ד
- ג. שיטת הרמ"א
- ד. מנהג תימן
- ה. עדות זקני תימן
- ו. סיכום

א. שיטת הרמב"ם

כתב הרמב"ם¹ בפרק ג' מהלכות מאכלות אסורות הלכה יג' (טו')²:
 "החמאה של גוים, מקצת גאונים התירוה שהרי לא גזרו על החמאה, וחלב הטמאה אינו עומד. ומקצת גאונים אסרוה מפני צחצוחי חלב שישאר בה, שהרי הקוס שבחמאה אינו מעורב עם החמאה כדי שיבטל במעוטו, וכל חלב שלהן חוששין לו שמא ערב בו חלב טמאה."

על גבינת גוים היה מקום לחכמי ישראל לגזור, מכיוון שדרך הגוים היה לגבן אותה (לעשותה לגבינה) ע"י עור קיבה משחיתתם דהיינו נבלה, אבל בהכנת חמאה, לא נזקקו לתהליך כזה ולכן לא היה מקום לגזור לאסור את החמאה, משום כך מקצת גאונים התירוה, אבל היו מקצת מן הגאונים שאסרוה, מפני שהיו מוצאים על גבי החמאה צחצוחי חלב כלומר טיפות חלב, וחששו שמא טיפות חלב הללו הן מחלב בהמה טמאה שאיננו נקפה, ומפני זה יש שאסורה.

אומר הרמב"ם בעקבות דעותיהם של הגאונים הללו:

"יראה לי שאם לקח חמאה מן הגוים ובשלה עד שהלכו להן צחצוחי חלב הרי זו מותרת"³, כלומר יהודי שלוקח חמאה מן הגוים, ובישל אותה, עד שהלכו להם צחצוחי החלב, כלומר עד שנסתלקו טיפות החלב הללו הרי זו מותרת. מדוע? "שאם תאמר נתערבו עמה ונתבשל הכל בטלו במיעוטן"³, כלומר שאם תשאל היכן נעלמו טיפות החלב הללו? נתבטלו, במיעוט ברוב. וכל זה כשהיהודי בישל את החמאה. "אבל חמאה שבשלו אותה גוים אסורה משום גיעולי גוים כמו שיתבאר"³, כלומר חמאה כזו שהורתחה ונתבשלה ע"י גוים לא אסורה עקב צחצוחי החלב שהתבטלו בתוכה, אלא מפני שסתם כלים של גוים, הם כלים שבשלו בהם נבלות וטרפות באותו יום והם פולטים מדפנותיהם טעם של נבילות וטרופות ולכן חמאה שהורתחה ע"י גוי אסורה. ז"א הרמב"ם יוצא מנקודת הנחה שסתם כלים של גוים הם בני יומן, כלומר כל כלי של גוי שלא נתבאר לנו אם הוא בן יומו או לא בן יומו, אם הגוי בשל בו בתוך אותו היום או לא, אנו יוצאים מנקודת הנחה שהוא בן יומו וכל שנתבשל בו נאסר, ולכן חמאה שהורתחה ע"י גוי אסורה. כך יוצא שלפי הרמב"ם, חמאה של גוים אם יהודי הרתיח אותה כשרה. ואם גוי הרתיח אותה אסורה.

ב. השגת הראב"ד

כתב הראב"ד: "הכל הבל ורעות רוח, שכל האיסורים שנוהגים בגבינה נוהגים בחמאה. ומה שכתב שהלך האיסור ונתמעט ונתבטל כמה מכוער הדבר שנקנה מהם חשש איסור, מפני ביטולו ברוב"³.
 כלומר טוען הראב"ד שתי טענות מחץ:
 1. חכמי ישראל גזרו על חמאה כמו על גבינה.
 2. מה שכתב רבינו שהלך האיסור ונתמעט ונתבטל, כמה מכוער הדבר שנקנה מהם חשש איסור, ונבטלו ברוב, ונסמוך על ביטול זה.

כתב הגר"י קאפח⁴ זצ"ל: "וכפי הבנתנו דברי הרמב"ם כדלעיל שמניח כפי שהטבע מחייב שהנוזל נתאכל ונתאדה וכלה כולו כליל לא נשאר שום כיעור, ולא נותר דבר שיתבטל. אך אם יתעקש מתעקש שאינו יודע טבע הנוזל ויאמר שנשאר אלא שאינו נראה, נאמר לו הנעלם הזה כבר בטל, ונמצאו דברי רבינו נאים בכל יפים והדרם, והבלם

¹ האזכורים מן היד החזקה לרמב"ם הם עפי מהדורתו של הגר"י קאפח זצ"ל.

² ציון ההלכה בסוגריים הוא עפ"י חלוקת ההלכות המופיעה בדפוסים.

³ שם הלכה יד' (טו').

⁴ להלן מארי זצ"ל.

הלכה יומית מאת הרה"ג רצון ערוסי שליט"א
רב העיר קרית אונו וחבר מועצת הרבנות הראשית

הבל שאין בו חטא, ורעות כפי רס"ג שהיא תרגום רצון, והרוח רוח אלהין קדישין, והרי דברות קדשו הן הן רצון שמים.⁵

כלומר מארי מגן על הרמב"ם מפני השגת הראב"ד ומסביר:

1. על חמאה לא גזרו, ולכן טענתו הראשונה של הראב"ד נופלת.
2. מה שהראב"ד טוען שצחצוחי חלב לא בטלים אלא מתערבים, הנוזל כשמבשלים אותו הוא לא מתערב אלא מתאדה, ולכן אין שום תערובת, ורק לאדם עקשן שיגיד שבכל זאת זה מתערב, אז יאמר לו רבינו לעקשן כמוך אני אומר זה התבטל ברוב, אבל אני טוען, אומר הרמב"ם, שבכלל אין תערובת ולא נשאר שום שריד ופליט לצחצוחי החלב הללו כי הכל התאדה.

ג. שיטת הרמ"א

אם כן, ראינו כי הרמב"ם אוסר לאכול חמאה שנתבשלה ע"י גוים, מפני שסתם כלים בני יומן הם. אך הרמ"א בשו"ע יורה דעה סימן קט"ו סעיף ג' כותב: "ואם בשלה עכו"ם מותרת דסתם כליהם אינן בני יומן". כלומר, אם גוי בשל את החמאה החמאה מותרת, כיוון שסתם כלים של גוי אנו מניחים שלא השתמשו בהם בתוך עשרים וארבע שעות ז"א אינם בני יומן, כלומר עברו למעלה מעשרים וארבע שעות בלי שימוש, כל עוד לא התבאר לנו אחרת, והטעם שבלוע בהם הוא טעם פגום ונותן טעם לפגם, אסור רק לכתחילה, אבל בדיעבד מותר. מכאן שיש מחלוקת עקרונית בין הרמב"ם ובין הרמ"א איך להתייחס לסתם כלים של גוי. כל כלי שאנו לא יודעים אם הגוים השתמשו בו או לא השתמשו בו, לפי הרמב"ם דינו כבן יומן ואסור. ולפי הרמ"א דינו כאינו בן יומן, ובדיעבד מותר.

ד. מנהג תימן

לגבי בישולי גוים מארי מעיד, וכך גם מהרי"ץ⁶, שבתימן נהגו לאכול חמאה של גוים, שהיתה מיוצרת ע"י הכפריים הערבים, למרות שחמאה זו הורתחה ע"י גוים בכלים של גוים. לגבי החמאה אין בעיה כי כבר אמרנו שאין חלב טמא נהיה קפוא ועומד אלא רק חלב טהור. לגבי הבעיה של צחצוחי החלב, כלומר טיפות החלב שעל החמאה, שמא הן מחלב טמא, על זה אמרנו שכשמרתחים אותה הם (הטיפות) מתאדים ולא נשאר שריד ופליט בתוכה אבל יש קושי מה בנוגע לפליטה הנפלטת מהכלי אל תוך החמאה המורתחת? שהרי לפי הרמב"ם חמאה שגוי הרתחה אסורה, מפני שסתם כלים של גוי הם בני יומן. ואפילו לפי הרמ"א שסובר שסתם כלים של גוים הם אינם בני יומן, וזה נותן טעם לפגם ולכן מותר בדיעבד אבל לכתחילה אסור.

ואם כן, אבותינו שנהגו לכתחילה לצרוך מחמאת גוים, על מי סמכו? הרי לא מבעיא שלא נהגו כמו הרמב"ם, אלא שהם אפילו לא נהגו כמו הרמ"א, כיוון שהרמ"א מדבר על בדיעבד, ואבותינו נהגו לכתחילה.

יש שהולכים בדרך קצרה שהיא ארוכה וטוענים, שמנהג אבותינו לאכול חמאה שהורתחה ע"י גוים, היא בין המנהגים שלא נהגו כמו הרמב"ם, אבל כאמור גם לפי הרמ"א אין המנהג נכון, כי הרמ"א התייחס על דיעבד ואבותינו נהגו לכתחילה, ניתן לומר שבמקרים כאלו הקלו בשל שעת הדוחק, הפסד מרובה, אולם משעת דוחק והפסד מרובה להפוך את זה לכתחילה ולתמיד גם לגדולים ולא רק לקטנים זהו דבר מאוד קשה. במיוחד שיכלו לקנות חמאת גוים בלתי מורתחת והיהודי ירתיחה בכליו, ולכן ההסבר על מנהג אבותינו הוא מאוד תמוה וחס וחלילה הוא גובל ב"דור אבותינו יקללי".

לכן ניתן להסביר את שיטת אבותינו בדרך הפשוטה ביותר כפי שמסביר מארי וזה לשונו: "ומה שנהגו בתימן התר בחמאה שבשלוה הגוים, נראה דאף לדעת רבינו התר גמור הוא. ודברי רבינו כאן הם בגוים שהבשר מצוי להם יום יום, אבל כפי שהיה המצב אצל הערבים הכפריים בתימן שלא אכלו בשר אלא בחגיגה, וכל ימות השנה אכלו מאכלי חלב, בזה מודה רבינו שסתם כליהם או אף ודאי כליהם אינן כבני יומן... לפיכך בדקו ומצאו שכל כלי עשיית החמאה מקצות תימן ועד קצות מיוחדים הם לחמאה בלבד, ואף אינם עושים בהם אפילו תוצרת חלב אחרת מפני שמקלקל טעם החמאה וריחה, כ"ש כלי שנתבשל בו בשר שהוא מקלקל לגמרי את החמאה ועל זה סמכו אף לכתחילה".

כלומר בא מארי ומגן על מנהג אבותינו וטוען שתי טענות:

⁵ שם הלכה יד' (טו') הערה כג'
⁶ שו"ת פעולת צדיק חלק ב' סימן קפ"ד קצ"ז
⁷ שם הערה כד'

**הלכה יומית מאת הרה"ג רצון ערוסי שליט"א
רב העיר קרית אונו וחבר מועצת הרבנות הראשית**

1. ביחס לגוים הכפריים הם אינם אוכלים בשר יום יום כמו העירוניים ולכן כליהם אינם בלועים בגיעולים של נבילות וטריפות.
2. אפילו אם נאמר שהם היו רגילים לבשל בשר יום יום, הכפריים להבדיל מהעירוניים התפרנסו מעשיית חמאה זה היה מסחרם ופרנסתם, ולכן היו להם כלים מיוחדים לצורך הכנת החמאה, ואותם כלים לא היו מבשלים בהם, בשר או מאכלות אסורות כיון שהם היו מיוחדים לתעשיית החמאה, כי טעם של שומן בשר כשהוא נפלט לחמאה הוא פוגם בטעמה של החמאה, ולכן ערבי עירוני שכל צריכתו היא פרטית או ביתית ומבשל באותם כלים גם בשר זה ענינו שלו, אבל אדם העוסק במסחר וזוהי פרנסתו, מקפיד שלא יהיה שום טעם פגום על מנת שסחורתו תשווק. בדקו אבותינו ומצאו, שהכלים של הכפריים המיועדים להרתחת החמאה נקיים הם לחלוטין, כלומר מיועדים אך ורק למטרה זו. ולכן אבותינו הקלו לכתחילה, כלומר במקרה כזה אבותינו נהגו כמו הרמב"ם. והרמב"ם יודה גם במקרה הזה שכליהם של הגוים אין דינם כבני יומן.

ה. עדות זקני תימן

ואמנם שאלנו⁸ מספר זקנים מאזורים שונים בתימן כמו: צנעא, שרע, מנאכה, דמאר, קריית אלג'בל, תעיז, חמידה שבמחוז עמרן, עודן ורונא אשר במחוז שרעב, ואכן זקנינו אשרו את דבריו של מארי זצ"ל, והעידו כי לגוים היו כלים מיוחדים להכנת החמאה, ושהם צרכו, לכתחילה, חמאה שהורתחה ע"י גוים בכלי גוים, גם לצרכי גדולים בלי חשש איסור כלל. אפשר לתת עוד ראיה לדברי מארי זצ"ל ממנהג אבותינו בתימן, כשהיו יוצאים לדרך, ובדרך היו עוברים דרך פונדקים של גוים, לא פעם היו יהודים נכנסים לשם לשתות כוס קפה או כוס תה, כי כל הכלים שם קיים להו לאבותינו שהיו מיוחדים אך ורק לצורך זה. וגם פרט זה אישרו זקנינו.

1. סיכום

מורי ורבותי איננו מתפלפלים רק על העבר איך להסביר את אבותינו, למרות שיש לזה חשיבות גדולה מאוד, אלא אנו צריכים לדעת את הדברים להלכה בהווה. נראה לנו שמכאן יש השלכה לעניין חלב של נוכרים, כי כבר אמרנו בעבר, שגבינה של גוים אפילו שבטוחים במאת האחוזים שהחלב שנמצא בבית הנוכרי, הוא חלב פרות, גזר חכמים במנין הסנהדרין, מפני שהיו הגוים מקפידים את הגבינה ומגבנים אותה מעור קיבה של שחיטתם וזה נבלה. והואיל והגזירה היא מוחלטת לכן היא אסורה, גם אם מגבנים ע"י עשבים או חומרים כימיים שאין בהם שום איסור. כי הגזירה היא מוחלטת ואין להתיר. מה שאין כן חלב של גוים וחמאה של גוים, כיוון שאין גזירה במנין שאסרו, אלא שיש רק חשש, ולכן כשיש חשש יש לאסור, וכשאין חשש אין לאסור. ומאחר ואבותינו בדקו וראו שאין חשש לא אסרו, כי החמאה אינה בכלל הגזירה של גבינה, וכן החלב, מאחר ואינו בכלל הגזירה אלא רק שיש חשש נראה שלפי הרמב"ם אפשר להתיר חלב שחלבו נוכרי אם יש יסוד להניח שאין שום חשש שנתערב בו חלב של בהמה שאינה טהורה.

אם כן ניתן לסכם ולומר כי:

- א. מנהג אבותינו בתימן לצרוך חמאת גוים הוא לכתחילה אף בדעת הרמב"ם בתנאים שהיו בתימן. בימינו יש צורך לברר בכל מקרה את תעשיית החמאה, ולכן אין לאכלה בלי הכשר.
- ב. גבינת גוים בימינו, גם אם נעשתה ע"י חומרים שלא מן החי, אסורה, כי היא גזירה מוחלטת.
- ג. בימינו, נראה שאפשר להתיר חלב גוים, אך המהדר לחזר אחר חלב ישראל עדיף.

הקלטי וערך: רועי בן זריהם.

⁸ במסגרת כולל יום ששי המתקיים בבית הליכות עם ישראל בקרית אונו מקדישים הלומדים כשעה מזמן הלימוד, ע"מ לגבות עדויות מזקני תימן על מנהגי אבותינו בתימן, עדויות אלו מוקלטות במכשיר וידיאו ובעזרת ה' יראו אור בעתיד.